

KUZEY NİJERYA¹

Yazar: Mervyn Hiskett
Çeviri: Kadir Özköse

Anahtar Kavramlar

Fülani, Nijerya, Afrika, İslam, tekfir, Muhammed el-Mağîlîslahat Hareketi

Özet

Fülânîler hem ateşli İslâm davetçileri hem de İslâm ulemasının seçkinleri olarak temayüz etmektedir. Bu durum on beşinci yüzyıldan Fülânî fetih hareketleri dönemine kadar devam eden bir olgudur. Fülânîler bölgenin kadim ve yerli halklarından değildir. Hausalı yerlilerden hem etnik hem de kültürel bakımdan ayrılan Hausa asıllı olmayan göçmenlerdir. Fülânîler dinî duyarlılığı yüksek ve ilmî donanımı ileri düzeyde bulunan ulema sınıfına sahipken, Hausalılar dinî duyarlılıkları yüzeysel bu kişilere başvurmakta, onların direktifleri ile hareket etmekteydiler. Kuzey Nijerya'nın yaşam tarzını tanımak bu gerçeği anlamaya yol açacaktır. Fülânî fetihleri sonucu bölgede ne gibi siyasal ve sosyal değişimlerin yaşandığını fark etmek için bölgeyi yakından tanımak gerekmektedir.

The Northern Nigeria

Abstract

Key words: Osman dan Fodyo, Hausa,

It was the Fulani who were both the custodians of the literary tradition and the most energetic missionaries of Islam in the Northern Nigeria. This had been so from the middle of the fifteenth century down to the time of the Fulani conquest. These Fulani were not an autochthonous people. They were non-Hausa immigrants who remained, over many centuries, ethnically and culturally distinct from their Hausa hosts. The Hausa, while resorting constantly to these superficially islamized purveyors of popular cult, acknowledged the higher religious status of the Fulani. This acknowledgment is implicit in the pattern of life in northern Nigeria and has stabilized the political and social divisions of power which were set up by the Fulani conquest

Hausa İslam tarihinin ilk dönemlerine ait yaklaşımlarımız iki temel kaynağa dayanmaktadır. Gerçi her ikisinin yazılış tarihi de kesin olarak belli değil, muhtemelen son dönem eserlerindedir. Ama oldukça önemli iki kaynaktırlar. *The Kano Chronicle*²

¹ "Northern Nigeria", Islam in Africa, haz. James-Lewis Kitzack ve H. William, Van Nostrand-Reinhold

ve *The Wakar Bagauda*³ isimli bu eserler Hausa dilinde yazılmış manzum kayıtlardır.⁴ Her iki kaynak detaylar noktasında farklılıklar gösterse de ana konularda benzer yaklaşımlara sahip bulunmaktadır. Anlattıkları hikaye şu şekildedir. Bölgenin en kadim halkı, Palmer'in Dalla adını verdiği Bagauda halkıdır. Bunlar, kuzeyden gelen göçmenlerin baskı ve sindirmesine maruz kalmışlardır. *The Wakara Bagauda*'nın verilerine göre, gerçekleşen bu göç dalgasına kuzeyde ortaya çıkan kıtlık sebep olmuştur. *The Kano Chronicle* ise bu göç dalgasının onuncu yüzyılda gerçekleştiğini belirtmektedir. Göçmenler pagan Dalla halkından kolayca ayrılabilirdi. Çünkü onlar, Dalla gibi avla değil tarımla uğraşiyor ve putperest değil tek Tanrılı dine inanıyorlardı. Onlar da birkaç nesil sonra çevredeki pagan inanç sistemine direnemeyip pagan bir toplum hâline geldiler. *The Kano Chronicle*'nin anlattıklarına göre, İslâm'ın Kano'ya girişi Sultan Yaji döneminde (1349-1358) gerçekleşmiştir. Bölgeye İslâm, Mali'den gelen Wangarawa davetçileri sayesinde ulaşmıştır.⁵ Bu tebliğ faaliyetleri, bölge tarihi açısından uzun yıllar devam edecek olan putperestlikle İslâm arasındaki rekabetin ortaya çıkmasına yol açtı. Daha sonraki süreç içerisinde on beşinci yüzyıl ortalarında ise Müslüman Fülânilerin bölgeye intikal ettikleri belirtilmektedir.⁶ *The Wakar Bagauda* ise daha açık ve cesur bir ifadeyle bölgeye İslâm'ın gelişinin Sultan Umaru (*The Chronicle*'in kesin tarihi verilerine göre, 1410-1421 yılları arasında saltanat sürmüştür.) sayesinde gerçekleştiğini söylemektedir.⁷ Elimizdeki kaynaklara göre edinebildiğimiz ilk tarihî olay, on beşinci yüzyıl sonlarında Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilkerim b. Muhammed el-Mağîlî et-Tilimsânî'nin Sudan'a gelişi ve zamanla İslâmî bir emirliği kurmasıdır. Sonraki yüzyıllarda kaleme alınan kimi kaynaklar, bu yaklaşımın doğruluğunu ortaya koymaktadır.⁸

Bu ilk döneme ait elimizde bulunan ana kaynaklar, Arap coğrafyacılarının verilerince de desteklenmektedir. Eserini on birinci yüzyılın sonunda kaleme alan el-

³The Wakar Bagauda için bkz., "The Song of Bagauda: A Hausa King List and Homily in Verse I", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.XXVII, s.3, 1964; "The Song of Bagauda: A Hausa King List and Homily in Verse II", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.XXVIII, s.1, 1965; "The Song of Bagauda: A Hausa King List and Homily in Verse III", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.XXVIII, S.2, 1965.

⁴İki kaynağa bir üçüncüsünü daha ilave edebiliriz. F. de F. Daniel tarafından hazırlanan ve geleneksel yapıyı ortaya koyan bu üçüncü çalışmanın adı, *The History of Katsina*'dır. Eser henüz yayınlanmamıştır, el yazması bir nüsha Nijerya'daki özel bir el yazmaları kütüphanesinde bulunmaktadır. Kano'daki The School for Arabic Studies, Kütüphanesinde ise bir kopyası yer almaktadır. Benim elimde ise bu kopya eserin bir mikrofilmli bulunmaktadır. Eser Katsina tarihi ve bölgede İslâm'ın yayılışı hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Katsina örneğinde görüleceği üzere İslamlaşma süreci aynı minvalde gerçekleşmemesi gerçeğinden hareketle eserde verilen bilgiler, *The Kano Chronicle*'de yer alan kronolojik olaylarla ilgili benzer genel değerlendirmeleri içermektedir. Elimizde *The Hausa Chronicle* isimli bir başka çalışma daha bulunmaktadır. Eser Burdon'da tercüme edilip 1909 tarihinde London'da *Historical Notes on Certain Chorinicle* adıyla yayınlanmıştır. Bölgenin geleneksel yapısını yansıtması açısından son derece geç dönemde hazırlanan bu çalışma, Kano hakkındaki yaklaşımlarından dolayı bana *The Kano Chronicle*'dan daha tutarlı gelmektedir. Diğer Hausa emirlikleri hakkında da ilginç ve özel bilgiler içeren bir kaynaktır. Eserin genel öyküsü pagan güçleri ile İslam arasındaki mücadele seyriyi içermektedir. Biz ise bu çalışmada bölgenin ana tarihî çizgisini yansıtmaya çalışacağız.

⁵Richmond, Palme, "The Kano Chronicle", Sudanese Memoirs, c.III, Lagos 1028, s.104.

⁶Palmer, "The Kano Chronicle", Sudanese Memoirs, c.III, s.111.

⁷Hiskett, Mervyn, "The Song of Bagauda: A Hausa King List and Homily in Verse III", BSOAS, c.XXVIII, A5/15; Palmer, "The Kano Chronicle", Sudanese Memoirs, c.III, s108.

⁸Bu edebî yapıtlarla ilgili bir çalışma için bkz. Bivar ve Hiskett, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.XXV, No:1, 1962, s.109.

Bekri⁹ eski Gana ve Nijer havzasına kadar uzanan ticaret yolları hakkında oldukça yerinde bilgiler sunmaktadır. Fakat Nijer'in doğu bölgelerinde saltanatından bahsettiği Melil ve halifeleri hakkında herhangi bir delile rastlayamadığımız gibi, onun verilerini kendisine mal eden el-İdrisi'nin Hausa hakkında malumat veren eserinde de herhangi bir tarihi belgeyi görememekteyiz. Daha sonra başvurduğumuz İbn Batuta ise eserinde Hausa hakkında daha tutarlı tespitlerde bulunmakta ve gösterdiği kaynaklar daha makul bir özelliكتedir. Onun verdiği bilgilere göre, günümüz Sokoto'sunun kuzeyine düşen Gobir ülkesi halkı ehl-i küfürdür.¹⁰ Kanem ve Bornu'dan bahsetmesine rağmen, oraları ziyaret etmemiştir. Günümüze kadar güneyin köle pazarları ile Sahra ticaret güzergahı arasında önemli birer yerleşim merkezleri olduğunu düşündüğümüz Kano ve Katsina'dan ise hiç bahsetmemektedir. Hausa eskiden beri Araplar tarafından tanındığı için seyahatlerinde Hausa kentlerini tercih ettiği de düşünülebilir. Sonuç olarak diyebiliriz ki, on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar Hausa toprakları Araplarca hâlen terra incognita, yani yabancı diyar olarak bilinmekteydi. On beşinci yüzyıl kaynaklarından Mısırlı el-Makrizî'nin eseri, Afnu¹¹ ve Kanuri Afna (Hausa) hakkında bilgi veren tek kaynaktır. Fakat o da verdiği bilgileri doğrudan değil, Bornu kaynakları aracılığı ile dolaylı olarak vermektedir. Zira sunduğu bilgilerden anlaşıldığına göre, bu halkın kimliği ve yerleşim yerleri hakkında net bir bilgi birikimi bulunmamaktadır.

Bahsedilmesi gereken bir diğer önemli yaklaşım, Leo Africanus'un 1526 yılındaki notlarıdır. Kendisi, Kano, Katsina, Zaria ve Zamfara hakkında ilk defa detaylı bilgiler sunan birisidir.¹² Hausa yerleşim yerleri hakkında verdiği bilgiler, ticaret yolları hakkında tespitte bulunanların günümüzde sık sık tekrarladıkları verilerdir. Eserde sunulan bilgiler, Timbuktulu tarihçi Ahmed Baba tarafından doğrulanmaktadır. *el-Keşfu ve'l-beyan* isimli eserinde Ahmed Baba, Hausa ülkelerinde gerçekleşen köle ticaretini detaylı bir şekilde tartışmaktadır.¹³ Meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi, on yedinci yüzyılın sonunda Kahire'yi ziyareti sırasında yedi Hausa emirliği hakkında son derece vukufiyetli anlatımlarda bulunmaktadır.¹⁴

Coğrafyacıların verilerinden, İslâm dininin güney istikâmetinde yayıldığı on dördüncü yüzyılın ortalarına doğru Arapların Hausa hakkında yavaş yavaş bilgi edinmeye başladıkları sonucuna varmaktayız. Fakat o tarihlerde Arapların Hausa ile doğrudan herhangi bir temas kurmaları söz konusu değildi. On beşinci yüzyılın ortalarına doğru ise Hausa hakkındaki bilgileri kısmî bir boyuta ulaştı. On altıncı yüzyılın başlarında Hausa'yı yakından tanıır hâle geldiler. On yedinci yüzyıla gelindiğinde Kahire halkı, Hausa devlet kurumları ve siyasî sistemleri hakkında artık daha detaylı bilgilere vakıf olmaktadır. Gelişen olaylar *The Kano Chronicle*'de

⁹Fransızca tercümesi için bkz.De Slane, *Description de l'Afrique septentrionale*, Paris 1859.

¹⁰Seyahatnamesi H.A.R.Gibb tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. London 1953, s.335.

¹¹Yeri geldikçe alıntı yapacağımız kaynak Cooley'in tercümesidir. Cooley, *The Negroland of the Arabs*, London 1841, s.119.

¹²Kendisinden yeri geldikçe alıntı yapacağımız kaynak, Brown'un tercümesidir. Brown, *The History and Description of Africa*, Hakluyt Society, London 1896. Hodgkin'in değerli çalışması *Nigerian Perspectives*, London 1960, s.101-103'e kendisinden önemli alıntılar yer almaktadır.

¹³Dr. A.D.H.Bivar tarafından yayına hazırlanan el yazması bir eserdir. Kendisinin müsaadeleri ile çalışmamızda nüshasından yararlanma fırsatı bulduk.

¹⁴Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi hakkında edindiğim bilgileri Hodgkin'in tespitlerine borçluyum. Bkz. Hodgkin, *Nigerian Perspectives*, s.136.

kaydedilenlerle temelde benzerlik göstermekteydi. Eserde ortaya konan argümanlara göre, İslâm'ın bölgeye girişi sadece Arap tüccarları veya Arap tebliğcileri vasıtasıyla değil, Arap asıllı olmayan Müslümanlar tarafından da gerçekleşmiştir. Aslında bölgede İslâm'ın tanınmasına öncülük eden bu kişilerin, henüz Arapların yakından tanımadığı, Hausa ve Nijer havzalarında köle ticareti gerçekleştiren orta sınıf insanlar olduğu düşünülmektedir. Örneğin Ivor Wilks, onların bölgede oynadığı rolleri, ikinci dereceden önemli bir durum olarak değerlendirmektedir.¹⁵

Muhammed b. Abdilkerim el-Mağîlî, Tlemsenli maneviyat önderi bir şahsiyettir. On beşinci yüzyılın sonunda ehl-i sünnet mezheplerinden Maliki Mezhebi'nin önde gelen fukahasıdır. Daha önce de gördüğümüz gibi, İslâm o tarihlere kadar Hausa'da pek tanınmamaktaydı. Songay Emiri el-Hac Muhammed Askıya'nın daveti üzerine el-Mağîlî, Songay'ı ziyaret etti. Zamanımıza kadar ulaşan eserlerinde kısmen bahsettiğine göre, burada oldukça farklı bir durumla karşılaştı.¹⁶ Özellikle bazı yönetici zümrelerin rağbet ettiği din hâline gelen İslâm, zamanla halk arasında temayüz etmeye başladı Eski Afrika töre ve gelenekleri halâ varlıklarını sürdürmekte, animizm inanç olarak varlığını devam ettirmekteyken, şer'î esaslar küçük bir azınlığın özenle riayet ettiği yaşam tarzı olarak varlığını hissettirmektedir. Kabile savaşları ve eşkiya saldırıları Sahra'nın vazgeçilmiş olayları idi. Muhammed Askıya'nın tesis etmek istediği İslâmî yönetime karşı her biri tepkisel yaklaşmakta ve İslâm'ın nüfuzunu reddetmekteydi.

Songay fatihi ile mektuplaşan ve aralarında samimi bir ilişki kuran el-Mağîlî, dinî konularda ve şer'î anlayışta bilgelik taşıyan bogus malamlarına karşı bir tepki hareketi başlattı. Zira onlar İslâm'la putperest âdetleri uzlaştırmaya çalışmaktaydılar.¹⁷ O, ehl-i sünnet ve'l-cemaat şuurunda bir toplumun inşası yolunda bogus malamlarını önemli bir engel olarak görmekteydi. Onların karşısında varlığını hissettirebilmek için, Ortadoğu Müslümanları arasında revaçta bulunan Mesih geleneğine başvurdu. Mehdilik düşüncesini radikal reform hareketi için bir vasıta itihaz etti. O aynı zamanda, şer'î esaslara sadık ve İslâmî prensipleri uygulayacak liyakatte güçlü bir İslâm devletinin kurulmasını savunmakta ve çabasını bu minvalde sürdürmekteydi. Mohamman Rîmâ (1463-1499)'nın saltanatı döneminde Kano'ya bir ziyaret düzenledi. Daha sonra bu hükümdarın önemli konularda görüşüne başvurduğu önemli bir danışman hâline geldi.¹⁸ Onun söylem ve uygulamaları Sudan Müslümanlarının itikadî düşüncelerine ileri düzeyde nüfuz etmeye başladı. el-Mağîlî'nin Muhammed Askıya'nın fetih girişimlerine, savaşlarına destek mahiyetinde ortaya koyduğu fikhî yaklaşımlar, üç asır sonra Fülânî İslahatçısı Osman b. Fûdî tarafından tekrar diriltiştir.

¹⁵ Ivor, Wilks, "A Medieval Trade-Route from the Niger to the Gulf Guinea", Journal of African History, c.III, No:2, 1962, s.337-338.

¹⁶ Mervyn, Hiskett, "An Islamic Tradition of reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.25, 1962, s.578-583.

¹⁷ Hiskett, "An Islamic Tradition of reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.580.

¹⁸ el-Mağîlî'nin *et-Ta'ritu fimâ yecibu 'ale'l-mulûk* isimli eserinin tercümesi için bkz. Baldwin, *The Obligations of Prince*, Beirut 1932; Diğer iki önemli el yazmaları için bkz. Bivar ve Hiskett, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.XXV, No:1, 1962, s.107.

Târîhu's-Sudan'da verilen bilgilere göre, el-Mağîlî'nin misyonu kendisine yakın dönemde yaşayan bir çok muasırı tarafından da benîmsenmiş ve hayata geçirilmiştir.¹⁹ Onlardan bizce en ilgi çekici olanı Aida-Ahmed diye bilinen et-Tezahfî'dir.²⁰ Katsina'ya yerleştiği bilinen et-Tezahfî, burada el-Halil'in *Muhtasâr*'ına şerh yazmış ve diğer metinleri kaleme almıştır. 1529 yılında vefat etmiştir. Aynı kuşaktan bir diğer isim, *Sahihu'l-Buharî* uzmanı Mahluf Ali b. Salih el-Bilbali'dir.²¹ Daha sonra Kano ve Katsina'yı ziyaret eden Mahluf Ali, İslâmî öğretimin yayılmasında emeği geçenlerdendir.

On yedinci yüzyıldan tanıdığımız isimler arasında, Hausa geleneğinin Dan Marinası diye meşhur olan İbnu's-Sabbağ²² ve aynı şekilde Hausa dan Masinası diye bilinen el-Kişnevi²³ gelmektedir. On beşinci yüzyılla İslâmî ilimlerin rönesansı sayılan on sekizinci yüzyıl ve İslâmî hissiyatın zirveleştiği on dokuzuncu yüzyıl arasında yaşayan bu yazarların son derece önemli öğretileri hakkında çok az şey bilinmektedir. Bununla birlikte el-Mağîlî'nin sistemleştirdiği Maliki İslâm hukukunu en ileri düzeyde temsil ettikleri görülmektedir. Maliki hukukunun geleneksel yapısını korumakla birlikte, Maliki sistemine önemli katkılarda bulunmuşlardır. On dokuzuncu yüzyıla kadarki üç asır boyunca bir takım kelimî tartışmalar yapılmış ve İslâm Hausa'da yayılışını son derece yavaş bir şekilde sürdürmüştür. Hausa topraklarının Müslümanlar tarafından fethedilmiş olması bölgenin İslâmlaşmasına çok cüzî bir düzeyde katkıda bulunmuştur.

Erken dönem dinî anlayışını esas almada Sudan uleması kendilerine el-Mağîlî'yi örnek almışlardır. Aslında kendisinden daha yaygın bir eğitim muhiti edinmelerine rağmen Sudan alimleri el-Mağîlî'nin görüşlerini kendilerine ilham kaynağı addetmişlerdir. *The Kano Chronicle*, Muhammed Bello'nun *Infâku'l-meysûr*²⁴ ve Abdullah b. Muhammed'in *Idâu'n-nusûh*²⁵ gibi temel eserler tarafından örnek alınmaktaydı. On sekizinci yüzyıl öncesi bilimsel çalışmalar daha çok Kur'ân ve hadisle sınırlı durumda bulunmaktaydı. On sekizinci yüzyıl çalışmaları ise daha ileri düzeyde ve değişik alanlarda gerçekleşen bilimsel aktiviteler hâline geldi. On sekizinci yüzyıl İslâmî ilimlerinde hareketliliğin ortaya çıkması, daha çok Müslüman Endülüslerin varisi sayılan üniversite kampüsü niteliğindeki Timbuktu Camisinden kaynaklanmaktadır. Zira Timbuktu, Ortaçağ İslam Dünyasının metropol kentlerinden biri idi. Hatta burası, Hausa ile özellikle Bornu gibi komşu ülkeler arasında gerçekleşen ticarî ve siyasî ilişkilerin kesiştiği nokta idi. Erken dönemlerden itibaren İslâmlaştırma faaliyetlerinin düzenli bir şekilde organize edildiği bir merkezdi. Zamanla Timbuktu alimleri tarafından son derece önemli eserler ortaya kondu.. Hazırlanan temel İslâmî eserlerin yanında değişik bilim dallarında eserler de kaleme

¹⁹es-Sa'dî'nin eseri Houdas tarafından yayına hazırlanıp 1900 yılında Paris'te basılmıştır.

²⁰Bivar ve Hiskett, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", BSOAS, c.XXV, No:1, s.109-110.

²¹Bivar ve Hiskett, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", BSOAS, c.XXV, No:1, s.110-111.

²²Aynı makale, s.113-114.

²³Aynı makale, s.114-116.

²⁴Muhammed Bello'nun *Infâku'l-meysûr* isimli eseri Arnett tarafından *The Rise of the Sokoto Fulani* adıyla İngilizce'ye çevrilip 1922 yılında Kano'da yayınlanmıştır.

²⁵Abdullah b. Muhammed'in *Idâu'n-nusûh* isimli eserinin Arapça metni ve tercümesi için bkz.Hiskett, Mervyn, "Material Relating to the State of Learning Among the Fulani Before Their Jihad", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.XIX, No:3, 1957.

alınmaktaydı. Timbuktu uleması hem seküler hem de dinî ilimleri tahsil etmekteydi. Timbuktu uleması Kuzey Afrika ve Mısır'da eğitim görmüş, alanlarında icazeti hak kazandıktan sonra ticaret kabilelerine eşlik ederek Hausa gibi güney coğrafyalarına açılmışlardır. Sahra ile Mağrib ve Merkezî Sudan istikametinde gerçekleşen ticaret güzergâhlarını kontrolleri altına almayı başarmışlardır.²⁶

On sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Hausa'da eğitim, Timbuktu müfredatından ibaret değildi. Arap edebiyatının ve İslâmî ilimlerin modern örnekleri ve yeni eserleri ortaya konuyordu. İmam Muhammed b. el-Hac Abdirrahman el-Barnavî'nin *Şurbu'z-zilâl* isimli eseri bunun en açık örneğidir.²⁷ Eser Averroes'tan on yedinci yüzyıl hukukçusu el-Harraşî'ye kadarki meşhur şahsiyetlerin söylemlerini bir vaaz ve nasihat kitabı tarzında ve acııcı bir üslupla ortaya koymaktadır. Bu tür eserler, Sudan Müslümanlarının temel çizgisidir. Eser İslâm dininin emir ve yasaklarını manzum bir tarzda ve sade bir şekilde okuyucuya aktarmaktadır. İslam ve animizm arasındaki bariz farklılıkların neler olduğu, animist karakterli inanç sistemlerine karşı nasıl bir mücadele verileceği ve tebliğcinin takınması gereken üslubun ne tür bir mahiyet arz ettiği ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Kaleme alınan bu ilk eserler, tabii ki Arapça olarak yazılmaktaydı. Fakat kaynaklarımızın şahadetine göre, on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren Hausa dilinde de eserler yazılmaya başlanmıştır.²⁸

Fülânî Cihadı

Fülânîler başlangıçtan beri İslam kültürünün hamisi olmuşlardır. Abdullah b. Fudi, Fülânîlerin Hausa'ya *The Kano Chronicle*'nin verileriyle örtüşen bir tarihte, yani on beşinci yüzyılın ikinci yarısında geldiklerini bildirmektedir.²⁹ Önce Birnin Konni'ye yerleşmişlerdir.³⁰ Daha sonra buradan Hausa diyarlarına dağılmışlardır. İlk kuşak hakkında herhangi bir bilgi birikimine sahip olmamakla birlikte, Abdullah'ın eserini kaleme aldığı on dokuzuncu yüzyıla kadar birkaç kuşaktır devam eden kurumsal bir ilmî gelenek hüküm sürmekteydi. 1754 yılında Gobir'de Torodi aşiretinden Muhammed Fodio'nun Osman ismiyle bir oğlu dünyaya geldi.³¹ Onuncu göbekten dedesi Musa Jakollo Hausa'ya geçen ilk Fülânîdir. Hausa dilinde söylendiği şekliyle Shehu Usumanu dan Fodio geleneksel İslâmî eğitim aldı. Zeki bir öğrenci olarak temayüz etmeye başladı. Henüz gençliğinin erken dönemlerinde ilmî kariyerini ilerletmeye koyuldu. Araştırmasını devam ettiren seyyah bir vaiz olarak hayata atıldı ve ateşin bir vaiz konumuna geldi. Kitleleri etkileyen ve sürükleyen bir hüviyete büründü. Daha sonra bütün gayretini Habe sultanlıklarının ıslahına yöneltti. Kısa zamanda otoriter Gobir sultanlarının saygısını celbetmeye ve onların nazarında üstün başarılar kat etmeye başladı, hatta Gobir Sultanının genç oğlu Yunfa'nın özel hocası

²⁶İslâmî ilimlerin revaç kazanması ve ulemanın geniş coğrafyaya yayılışı hakkında bkz. Hiskett, "Material Relating to the State of Learning Among the Fulani Before Their Jihad", BSOAS, c.XIX, No:3, s.573.

²⁷Eserin orijinal metni ve tercümesi için bkz. Bivar ve Hiskett, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", BSOAS, c.XXV, No:1, s.119.

²⁸Bu şiirlerin bir koleksiyonu için bkz. Robinson, *Specimens of Hausa Literature*, Cambridge 1896. Diğer Hausa şiir metinleri için bkz. Norla, *Wakokin Hausa*, Zaria, ts. Benzer manzum çalışmalar henüz yayınlanmamış ve Hausa dili yazma eserleri olarak varlığını korumaktadır.

²⁹Abdullah b. Fudi'nin *Tezyinu'l-varakât* isimli eseri yazarın hayatı ve dönemi hakkındaki bir giriş çalışması ile birlikte Mervyn Hiskett tarafından yayınlanmıştır. Ibadan, 1963, s.5.

³⁰Hiskett, "Material Relating to the State of Learning Among the Fulani Before Their Jihad", BSOAS, c.XIX, No:3, s.560.

³¹Abdullah b. Fudi, *Tezyinu'l-verakât*, haz.ve ter.Mervyn Hiskett, Ibadan 1963, s.6.

payesini elde etti. Sultanın ölümünden sonra Şehu'nun da desteği ile Yunfa iktidar koltuğuna oturdu. Fakat Yunfa iş başına geldikten sonra kendi bildiğini okumaya ve kendince siyasî uygulamalarda bulunmaya kalkıştı, sonunda da hocası ile arasını açtı. Onun hareketinin kendi hanedanlıklarını tedirgin etmeye başlaması üzerine diğer Habe Kralları da Şehu ile temas kurma zorunluluğunu hissettiler. Yunfa ile Şehu arasındaki tansiyon yükseldi, bir takım gelişmeler aralarında çatışmaya yol açtı, sonunda Şehu'yu taraftarları ile birlikte Gobir sınırları dışında başka bir yere hicret etmek zorunda bıraktı. Saltanatının sarsılmasından korktuğu için Yunfa bu hareketin önünü kesmek ve yayılmasını önlemek çabasıındaydı. Sonunda bu tutumu savaşa kadar varan bir sürece yol açtı. Daha sonraki gelişmelerle ortaya çıkan askerî çatışmalarda Fülâniler Habe Krallıklarını bir bir mağlup ettiler ve Gwandu ile Sokoto merkezli emirlikler kurarak Fülâniler tarafından idare edilen bir siyasi sistem teşekkül ettirdiler. Şehu'nun bizzat kendisi hükümdar olmadı ve cihaddan sonra askerî seferberlikler sürdürülürken kendisi aktif bir yaşamdan kısmen kendisini geri çekmeye çalıştı. 1817 yılında vefat etti. Fülânî devletinin batı yakası kardeşi Abdullah'ın, doğu yakası oğlu Muhammed Bello'nun idaresinde yönetilmekteydi. Gwandu Abdullah'ın sorumluluğundaki toprakların, Sokoto Bello'nun idaresindeki toprakların başkenti konumunda idi.³²

Cihadın arifesinde Hausa nasıl bir konumda bulunmaktaydı? O dönem hakkında çok sayıda başvuru kaynağımız var ama bunlar, bizzat Fülânilerin kendileri tarafından hazırlanmış eserler olup kendi bakış açılarını desteklemek üzere kaleme alınmışlardır. Bununla birlikte Clapperton³³ ve Bart'nin³⁴ eserleri de elimizde bulunmaktadır. Fülânî emirliklerinin kurulmasından sonra Hausa'yı gezip orada yerleşen bu gözlemciler, yerli halktan cihad öncesi duruma ait sözlü öyküleri dinleme fırsatı ele geçirmişlerdir. Onlara ilaveten *The Kano Chronicle* ve *The Wakara Bagauda* eserlerine sahip bulunmaktayız. Her iki eser de en eski kaynaklar olması ve orijinal fikirler içermesi bakımından oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır. Fülânî kaynaklar ele alınırken ve onlardan faydalanılırken temkini elden bırakmamak gerekmektedir.

İdarî teşkilatlanmalarını Hausa devlet sistemine göre temellendiren Habe sultanlarına karşı yapılan suçlamaları Bagauda şu şekilde sıralamaktadır:

1. Siyasî sistemlerinin şer'î esaslara dayanmaması,
2. Hukuka aykırı bir tarzda halka yüklenen ve *Kitabu'l-farkla*³⁵ ve diğer yazma eserlerde isimlendirilen vergilerin her geçen gün artması,
3. Rüşvet ve yolsuzlukların, baskı ve eziyetlerin yaygın hâle gelmesi,
4. Halk arasında ve saray çevrelerinde İslâmî değerlere fazla iltifat edilmemesi.

Fülânî ıslahatçıları tarafından yöneltilen suçlamalar ise şu şekildedir:

1. Miras hukukunu İslâmî esaslara göre değil de âdetlerine göre gerçekleştirmeleri,³⁶

³² Gerçekleşen bu olaylar dizisi hakkında bkz. Abdullah b. Fudi, *Tezâyînu'l-verekât*, Muhammed Bello, *The Rise of the Sokoto Fulani (Infâku'l-meysûr)*, haz.ve ter.Arnett, Kano 1922..

³³ Denham, Clapperton ve Oudney, *Travels and Discoveries*, London 1831.

³⁴ Barth, *Travels in Africa*, London 1857.

2. Habe krallıklarının kurdukları feodal yapı ile haksız kazanç ve itibar sağlamaları,³⁷

3. Habe sultanlarının köle ticareti yapmaları.³⁸

Şehu Osman ise İslâm öncesi toplum ve devlet yapısına bağlılığı sembolize eden geleneksel eski unvanların kullanılmasından,³⁹ Alkali bürokrasisine ve benzer siyasi zümrelere yaranmak gayesi ile İslâm toplumunun bu kalemin hâline gelmesinden, onlara kendilerini ispat etmek için değerlerinden taviz verilmesinden rahatsız olmaktaydı.⁴⁰ Muhammed Askıya'nın bin bir emekle Habe krallıklarında tesis etmeye çalıştığı şer'i şerife uygun siyasi ve hukuki yapı üç yüz yıllık süreç içerisinde değişime maruz kalmış, yolsuzluk, hukuksuzluk ve gayri-İslâmî uygulamalar almış başını gitmiştir.

İki ayrı kültürün birlikte yaşadığı Hausa'da nüfuz çatışması kaçınılmaz bir şekilde her dönem devam ettiği gibi, iki ayrı kültürün birbiriyle etkileşmesi ve sentez oluşturması da kaçınılmaz hâle gelmiştir. İslâm'la animist karakterli inançlar arasındaki farklılıklar kelâmî çalışmalarda ve itikadî eserlerde temel argüman olarak ele alınmıştır. Bu minvalde Şehu da konuyla ilgili pek çok eser, özellikle *Nesâihu'l-ummeti'l-Muhammediyye* isimli eserini kaleme almıştır. Onun söylemlerinden Sudan Müslümanlarının dört ana eğilimden teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹

1. Sudan'da hiçbir şeyin İslâm'a uygun cereyan etmediği görüşünü kabul etmeyenler,

2. Gayri-İslâmî âdet ve töreleri benimseyenler,

3. Farklı din zümrelerini tekfir eden kişiler,

4. Günahkar Müslümanları tekfir eden zümreler.

İlk iki zümrenin İslâmî değerlerle animist karakterli inançları meczeden zümreler oldukları anlaşılmaktadır. Aslında onlar el-Mağilî'nin bogus malams, Wakar Bagauda'nın rustic malams diye isimlendirdikleri zümrelerdir.⁴² Her iki grubun düşünce ve davranış tarzlarının makul bir yanı bulunmamaktaydı. Başkalarını tekfir eden diğer iki grubun ise radikal zümrelerdi. İfrat çizgisine varan bu grubun anlayışına göre, kişinin karısının tesettüre riayet etmemesini müsamaha ile karşılması,⁴³ gayri-meşru ilişkilerin gerçekleşmesi, nikah gereklerine riayet edilmemesi,⁴⁴ yetim

³⁵Hiskett, Mervyn, "Kitab al-farq: A Work on the Habe Kingdoms Attributed to 'Uthman dan Fodio", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.XXIII, s.3, 1960.

³⁶*Nesâihu'l-ummeti'l-Muhammediyye* için bkz. Hiskett, Mervyn, "An Islamic Tradition of reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.25, 1962, s.587-588.

³⁷*Kitabu'l-fark* için bkz. Hiskett, "An Islamic Tradition of Reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.567-569.

³⁸Hiskett, "An Islamic Tradition of Reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.588. Krş. Balewa, Abubakar Tafawa, *Shaihu Umar*, Zaria 1955, s.3. Burada verilen bilgilere göre, Sarkin Kagara ülkesinde köle ticaretini uhdesinde bulundurmaktaydı.

³⁹Hiskett, "An Islamic Tradition of Reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.569.

⁴⁰Abdullah b. Fudi, *Tezyinul-verekât*, s.121.

⁴¹Hiskett, "An Islamic Tradition of Reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.587.

⁴²Mervyn, "The Song of Bagauda: A Hausa King List and Homily in Verse I", BSOAS, c.XXVII, s.3, A18/33.

⁴³*Nesâihu'l-ummeti'l-Muhammediyye* için bkz. Hiskett, "An Islamic Tradition of reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.588.

⁴⁴Aynı yer.

mallarının haksız yere kullanılması⁴⁵ ve benzeri uygunsuz davranışlarda bulunan kişiler kafir olurlar. Şehu Osman inanan zümreleri tekfir eden bu zümrelerin tutumunu yanlış bulup ifrat ve tefrit çizgisindeki din anlayışını reddetmekteydi. Tefrit yaklaşımının en önemli siması kendisinin şeyhi el-Hac Ömer b. Cibril'di. Hocasının büyük günah işleyen kişi İslâm dairesinden çıkar tezini reddetmekte ve işlenen büyük günahların kişiyi İslâm dairesinden çıkartmayacağı fikrini savunmaktaydı.⁴⁶ Konu hakkındaki tartışmalar polemige bürünmüş ve büyük günah işleyen kişinin durumu meselesi önemli bir araştırma konusu hâline gelmiştir. Günümüze kadar da güncelliğini yitirmeyen bir konu olmuştur.⁴⁷ Edindiğimiz izlenimler ışığında, aşırı püriten özelliğe sahip zümrelerin böylesi tutumları ile kültür ve inanç geleneğinin tüm izlerini ortadan kaldırmaya çalıştıklarını ve realiteden uzak bir yaklaşım sergilediklerini görebilmekteyiz. Şehu yaklaşımlarında ne radikal ne de tekfirci bir şahsiyettir. Amacı dengeli bir tutum izlemektir. Şehu Maliki mezhebinin basmakalıp bir savunucusu da değildi. Onun gayesi, Hausa halkının karşılaştığı, zihinlerini karıştıran, inanç, ideoloji ve yaşam tarzlarını ilgilendiren sorunlara çağın gereklerini ve dinin esaslarına uygun tarzda çözümler bulmaktı.

Fülânî ulemasınca benimsenen ideolojinin geldiği son nokta nedir? Sudan'da benimsenen ideal çizgi ilahî vahye tam bir sadakat içerisinde bulunmaktır. Birey ve toplumun İslâm esaslarına sınıksız sarılma hedefinin gerçekleştirilememesi Allah'ın ceza veya affına yol açacak bir durumdur. Kişinin İslâmî yaklaşımlarında Maliki mezhebi usulünce hareket etmesi genel bir eğilim teşkil etmektedir. Benimsenen İslâmî düşünce boyutu, bizim de yakından müşahede ettiğimiz gibi, Hausa'da İslâmî bir devlet teşekkülüne yol açmıştır. Diğer tüm ıslahat hareketleri gibi Fülânîlerin de teokratik bir hilafet sistemini benimsiyor olmalarının dışında kendilerinin herhangi bir radikal söylemine rastlanmamaktadır. Hükümet sistemleri İbn Camî' gibi kimi hukukçuların tanıtmaya çalıştığı eski İslâm devletlerine benzemektedir.⁴⁸ İbn Camî' ve takipçileri ideale realite arasında uyumun gerçekleşmesine çaba harcadılar. Abdullah b. Muhammed tarafından kendi çalışmalarında⁴⁹ temellendirmeye çalıştığı Sokoto ve Gwandu idaresinin dinî yönetim tarzı, Medine İslam devletinin basit teşkilat yapısından çok Abbasi devletinin takipçisi konumundaki idarî yapılandırmayı çağrıştırmaktaydı.

Fülânîlerin Vehhabilerden etkilendiklerine dair kanaatleri kendi yazar çizer çevreleri doğrulamamaktadır. Abdülvehhab'ın öncülük ettiği Vehhabi Hareketinden haberdardılar. Fakat kabristanlık ziyaretlerini şirk olarak addeden ve evliya

⁴⁵Aynı yer.

⁴⁶Aynı yer.

⁴⁷Nesâihin içerisinde Cibril b. Ömer'in *Şifâu'l-ğalili* (Bivar ve Hiskett, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c.XXV, No:1, 1962, s.141) ve Mustafa Ghuni'nin bir şiiri (Abdullah b. Fudi, *Tezyînu'l-verekât*, s.86-87) yer almaktadır.

⁴⁸*Kitabu'l-fark* için bkz. Hiskett, "An Islamic Tradition of reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.567-569. Abdullah b. Muhammed'in imamet konusunda görüşlerine başvurduğu ve kendilerinden alıntılar yaptığı önemli şahsiyetler şunlardır: İbnu'l-Arabî, el-Karâfi, el-Kurtubî, İbn Ferhun, İbnu'l-Arefe, el-Maghelî ve el-Lekani.

⁴⁹Özellikle yayınlanmamış, edisyon kritiği yapılmamış ve yazma hâlinde bulunan *Ziyâu'l-hukkâm. Liya'ul-hukkâmi* adıyla tanınan Hausa çevirisi son zamanlara Nijerya'da yayınlanmıştır. *Ziyâu's-siyasât* ve *Ziyâu's-sultan* ise *Tezyînu'l-verekât* içerisinde kısa bir şekilde özetlenmiştir. Bkz. Abdullah b. Fudi, *Tezyînu'l-verekât*, s.15.

kerametlerine karşı çıkan Vehhabi anlayışlarını Malikî mezhebine bağlı bulunan Fülânîler kabul etmemekteydiler.⁵⁰ Bununla birlikte Vehhabi Hareketinin en güçlü olduğu dönemde Arabistan'da uzun yıllar kalan Şeyh Cibril'in Vehhabi öğretilerine karşı çıkıp çıkmadığı bilinmemektedir. Şehu'yu sohbet meclislerinde kadınların bulunmasına izin vermesinden dolayı eleştiren Mustafa Ghuni'nin benimsediği bu sert tutumu ile Vehhabilikten beslendiği görülmektedir.⁵¹

Fülânî Başarısının Sonuçları

Fülânîlerin elde ettiği en önemli zafer, eski Habe Hanedanlıklarının varlığına son verip yerine kendi Fülânî emirliklerini ikame etmeleridir. Eski siyasî teşkilatlanmalar tamamen ortadan kaldırılamadı. Benzeri kurumlar ve bir takım resmî unvanlar varlığını devam ettirdi.⁵² Siyasî sistem ve devlet yönetimi şer'î anlayışa uygun hâle getirilmeye çalışıldı. Şehu ve dava arkadaşları cihadı başarı ile tamamladıktan sonra kafalarında canlandırdıkları siyasî teşkilatı inşa etmişlerdir.⁵³ Fülânî emirliği İngiliz işgaline kadar, hatta kısmî değişikliklerle birlikte sömürge döneminde de devam etmiştir.

Osman b. Fûdî'yi dinî sahada ıslahat gerçekleştiren bir lider kimliği kadar sosyal hayatta da değişim gerçekleştiren bir sivil hareket önderi olarak tanımlayabilir miyiz?⁵⁴ Cihadın başarıya ulaşmasında bir takım ekonomik ve sosyal etkenler bulunmaktadır. Kendisinin bizzat baskı, zorbalık ve şiddet olayları ile doğrudan ilgilendiği görülmektedir. Zulme tavır koyması sadece sosyal olgudan dolayı değil, şer'î anlayışa ve öngördüğü dinî düşünceye aykırılıktan dolayı da gerçekleşmekteydi. Dünyevî güce sahip olmak ve şahsî zenginliğe kavuşmaktan çok Sudan Müslümanlarının ekonomik refaha kavuşmasını arzulamaktaydı. Sünnete ittiba, kadınların eğitimi ve diğer insan hakları konusundaki yaklaşımları⁵⁵ seküler ve liberal bir anlayıştan değil şer'î düşüncesinden kaynaklanmaktaydı.

Fülânîlerin bizzat kendileri cihadlarının reforma yol açtığı görüşünü benimsemişlerdir. Onlar kendilerini ehl-i sünnet ve'l-cemaat üyesi olarak tanımlamakta, İslâm birliği siyasetini güttüklerini beyan etmektedirler. Farklı dinî gruplarını içerisinde barındıran farklı ve özerk Habe Krallıklarının otoritelerini benimsemekten çok şer'î bir devletin egemenliğini öngörmekte, Müslümanların İslâmî devletlerini ikame etmelerinin Allah'ı daha çok memnun kılacağını düşünmektedirler. Kendi toplumları içerisindeki yaşantılarına baktığımızda Fülânîlerin disiplinli, mazbut ve düzenli bir hayat sürdürdüklerini görmekteyiz. Fülânîlerin sosyal hayatı ilgili detaylı

⁵⁰Konu hakkındaki yaklaşımlar için bkz. Hiskett, "An Islamic Tradition of reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.593.

⁵¹Hiskett, Mervyn, "Material Relating to the State of Learning Among the Fulani Before Their Jihad", Bulletin of the School of Oriental & African Studies, University of London, c. XIX, No:3, 1957.

⁵²Smith, M.G., *Government in Zazzau 1800-1950*, Oxford 1960. Eser Kuzey Nijerya'nın orta düzey araştırmacıların yapıtlarından ve tespitlerinden yararlanılarak hazırlanmış, önemli bilgileri muhtevî bir çalışmadır.

⁵³Konu hakkındaki edinimlerimi daha çok Clapperton ve Barth'nin çalışmalarına borçluyum. Bkz. Denham, *Travels and Discoveries*; Barth, *Travels in Africa*.

⁵⁴Bu konuda yararlandığım ve başvurduğum önemli kaynaklar şunlardır: Hodgkin, Thomas, "Uthman dan Fodio", Nigeria, Ekim 1960, S.75-81; *Nigerian Perspectives*, London 1960, s.39-40; Olderogge, "Feodalizm in Zapaduom Sudan, v 16-19vv.", *Sovietskaya Etnografiya*, No.4, 1957.

⁵⁵Nûru'l-elbâb, *Revue Africaine*, c.41/227-42/228, Algiers 1897-98. İlgili metin Hodgkin, Thomas, *Nigerian Perspectives*, s.194'ten alınmıştır.

tespitleri Barth'nin kıymetli çalışmasında görebilmekteyiz.⁵⁶ Cihadın etkisi ile gerçekleştirilen sosyal ve siyasal ıslahat süreci hem yaygın hem de kalıcı bir özelliğe sahip olmuştur. Batı Afrika'da bulunan gezginci ve gözlemciler ıslahat hareketinin Şehu'nun ikinci neslinden ileriye devam etmediğini söylemektedirler. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında görev yapan Fülânî emirleri dinin tebliği konusunda gayretkeş, cihadın işlevinin tamamlanmasında azimli ve olayları kendi lehlerine çevirme konusunda kararlı bir tutum izlemişlerdir.⁵⁷

Fülânî Hareketi sosyal ve siyasal alandan çok, kültürel alandaki etkileri ile halkın üzerinde önemli nüfuzla sahip olmuştur. Sudan şartlarında hukuku esas almaları ve ülke sahasında elit bir ilmî zümrenin teşekkül ettirilmesi öncelikle üzerinde durulması gereken bir noktadır. Kur'an öğrenim merkezleri ve küçük çaplı araştırma enstitüleri ile ilmî atmosfer canlı tutılmaya çalışılmıştır. Fülânîler Hausa'da geleneksel İslâmî eğitimi egemen ve faal hâle getirmişlerdir. Bunun en açık örneği Kanolu Baba deneyimidir.⁵⁸ Baba sadece Fülânî uleması arasında değil, aynı zamanda tüm Hausa genelinde faaliyet yürüten bir isimdir. Aslında hemen hemen her İslâmî disiplinde uzman entelektüel çevre bulunmakta, Arapça'yı iyi düzeyde bilen küçük bir seçkinler sınıfı teşekkül etmekte ve Hausa'da gözle görülür çapta dinî edebiyat temayüz etmekteydi. Bir zamanlar yeni fikrî tartışmalardan habersiz bir kitle iken artık Hausa toplumu çağdaş dinî ve fikrî düşüncelerden haberdar olmaktadır. Osman b. Fûdî ve takipçileri sadece ulema arasında değil tüm Hausa halkı arasında İslâm ahlakının benimsenmesini ve İslâmî bilginin yaygınlaştırılmasını istemekteydiler. Hausa dili ile ortaya konacak eserlerle halkın bilinçlendirilmesini öngörmekteydiler.⁵⁹ İslahatçılarca yazılan şiirlerde köylü aksanı ile ahlâkî değerler tanıtılmakta, metafizik konular anlaşılır hâle getirilmekte ve Hausa topraklarında dinî duyarlılığın ortaya çıkmasına gayret gösterilmekteydi. Dinî kültürün ana dilde verilmesinin en önemli etkisi Müslüman toplumun tüm katmanlarında kültürel düzeyin yükselmesine yol açmasıdır. Dinî eğitimde mükafat ve cezaya aynı düzeyde vurgu yapılmakta, ilahî hükümlerin icra edilmesine önem verilmekteydi. Hatta verilen eğitimle sadece bilgi düzeyinin artması gerçekleşmemekte, aynı zamanda İslâm anlayışının perçinlenmesi ve cihadın politik hedeflerinin gerçekleşmesi de öngörülmekteydi.

⁵⁶Barth, *Travels in Africa*, c.IV, s.153.

⁵⁷Smith, M.G., "*Historical and Cultural Conditions of Political Corruption Among Hausa*", *Comparative Studies in Society and History*, c.VI, No.2, Ocak 1964. Smith'in eseri çalışmanın tamamlanmasından sonra yazılmıştır. Smith yazısında cihadın amaçlarını gerçekleştirilmede başarısız olduğunu, buradan hareketle de Şehu Hareketinin sakat ve yanlış bir süreç izlediğini belirtmektedir (s.173). Fakat ben aksine hareketin bilhassa entelektüel düzeyde derin ve yaygın bir etkiye sahip olduğunu dile getirmeye çalışmaktayım. Şehu'nun mesajını Hausa'ya ulaştıramadığı, Hausa'da amacına ulaşamadığı şeklindeki yaklaşımını doğru bulmuyorum. Hausa edebiyatı ve şiirlerinde ortaya konan yapıtlar onun Hausa genelinde ne denli rol oynadığını ve onun Hausa'da ne kadar çok sevildiğini gösteren delillerdir. Hareketin başarısının ürünü olan edebî metinler bugün bile hâlen popüler ve saygın bir özellik taşımaktadırlar. Fülânî yazarlar ve şairlerce yazılan eserler bugün Hausa edebiyat çevreleri tarafından işiyakla okunmakta ve elden düşürülmemektedir. Smith'in Şehu tarafından kaleme alınan eserleri ve onun ortaya attığı siyasî söylemleri görmezlikten gelmesi beni çok şaşırttı (s.175). Şehu'nun eserlerini sınırlamaya çalışan Smith'e düşen NORLA'nın hazırladığı kitap listesini dikkatlice okumaktır. Hatta pek çok eseri bugün Kuzey Eyaletindeki kitapçılardan temin edilebilecek niteliktedir. Orada hazırlanan özel çalışmalar ve hâlen mevcut bulunan belgeler Smith'in haklı çıkarmamaktadır. Dışarıdan alan araştırması yapacak olanların dinî ve siyasî düşüncelerinin farklılık göstermesi saygı duyulması gereken bir durumdur.

⁵⁸Smith, Mary, *Baba of Kano*, London 1964, II. Baskı, s.131.

⁵⁹Örneğin bkz. *Wakara mujaddadi Shehu ta tabban hakikan*, Wakokin Hausa, S.26-32.

Başta Fülânîler olmak üzere Hausa halkı bölgede İslâm'ın genel kabul görmesinde önemli rol oynamışlardır. Greenberg'in⁶⁰ de ifade ettiği gibi İslâm sadece Arap Müslümanlarla sağlanan temaslar sonucu değil aynı zamanda yerli malam zümrelerin etkisiyle yayılmıştır. Zira yerli malam zümreleri İslâm kültürünün önemli yapıtlarını ortaya koymuşlardır. Greenberg son zamanlara kadar Arap Müslümanların etkisinin görülmediğini ifade etmektedir. Fakat yerli malam sınıfının mevcudiyeti üzerinde önemle durmaktadır.⁶¹ Özetle Fülânîler hem ateşli İslâm davetçileri hem de İslâm ulemasının seçkinleri olarak temayüz etmektedir. Bu durum on beşinci yüzyıldan Fülânî fetih hareketleri dönemine kadar devam eden bir olgudur. Gördüğümüz gibi Fülânîler bölgenin kadim ve yerli halklarından değildir. Hausalı yerlilerden hem etnik hem de kültürel bakımdan ayrılan Hausa asıllı olmayan göçmenlerdir. İslâmî düşünceleri ehl-i sünnet ve'l-cemaat anlayışı içerisinde üst düzey bir anlayışın ürünüdür ve kendileri kültürel düzeylerine yüksek kitlelerdir. Diğer yandan tamamen Hausa yerlilerinden müteşekkil bir malam sınıfı ortaya çıkmıştır. Malamlar el-Mağîlî'nin teşekkül ettirdiği sünî ulemanın⁶² varisleridir. *Wakara Bagauda*'da⁶³ onların fonksiyonları ve işlevleri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Malamlar ehl-i sünnet anlayışına sımsıkı bağlı bireyler değildi, onların bariz özelliği sulandırılmış bir İslâm anlayışını öngörmeleri ve dinî değerleri yerel değerlerle karıştırmalarıydı. Burada biz *Wakar Bagauda* yazarının taşralı ulema diye vasıflandırdığı malamlarla⁶⁴ Fülânî uleması arasındaki kültürel düzeyle zihinsel yaklaşımları bakımından ortaya çıkan farkları sunmak istiyoruz. Başka bir yazarsa malamları muskacı hocalar anlamında malaman dibbu⁶⁵ adıyla vasıflandırmaktadır. Fülânîler dinî duyarlılığı yüksek ve ilmi donanımı ileri düzeyde bulunan ulema sınıfına sahipken, Hausalılar dinî duyarlılıkları yüzeysel bu kişilere başvurmakta, onların direktifleri ile hareket etmekteydiler.⁶⁶ Kuzey Nijerya'nın yaşam tarzını tanımak bu gerçeği anlamaya yol açacaktır. Fülânî fetihleri sonucu bölgede ne gibi siyasal ve sosyal değişimlerin yaşandığını fark etmek için bölgeyi yakından tanımak gerekmektedir. Bölgenin geleceği büyük oranda İslâmî yönetimin Afrika'da istenen değişim taleplerine, medyanın propagandasına ve batı eğitim kurumlarının trendine nasıl cevap vereceğine bağlıdır.

⁶⁰Greenberg, "The Influence of Islam on a Sudanese Religion", Monographs of the American Ethnological Society, c.X, 1949.

⁶¹Aynı eser, s.69.

⁶²Hiskett, "An Islamic Tradition of Reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century", BSOAS, c.25, s.580. Sünî ulema tabiri el-Mağîlî'ye mi Şehu'ya mı ait olduğu konusu aslında tam net bir yaklaşım değildir.

⁶³Hiskett, "The Song of Bagauda: A Hausa King List and Homily in Verse I", BSOAS, c.XXVII, s.3, 1964.

⁶⁴A18/33.

⁶⁵Elimde yazma olarak bulunan yayımlanmamış bu eserin ismi; Wakar gargadi ga mutane su daina bin malaman dibbu.

⁶⁶Bu görüşleri özellikle M.G. Smith'in şu görüşünden aldım: "Fülânî çevrelerce Hausalılar şer'i anlayıştan uzak zümreler olarak görülmekteydi. Kendilerinin üst düzey İslâmî kimlikleri yanında onlara pek itibar etmemekteydiler". Smith, M.G., "Historical and Cultural Conditions of Political Corruption Among Hausa", Comparative Studies in Society and History, c.VI, No.2, Ocak 1964, s.181. Hausa aristokrasisini vükufiyetinden dolayı onun görüşlerine bir noktaya kadar katılmaktayım. Hausa talakawası başta olmak üzere Hausa bürokrasisi cihadla ortaya çıkan İslâmî hayatı benimsemeye çalışırlar.